

Az Eszmélet szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa*. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig című tanulmánykötetéről (Eszmélet Könyvtár, Budapest, l'Harmattan Kiadó, 2017). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Gerőcs Tamás voltak. Előző számainkban Artner Annamária és, Gerőcs Tamás (116. sz.), illetve Földes György (117. sz.) hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát adtuk közre. Az alábbiakban Böröcz József mindhárom írásra reflektáló válaszát közöljük.

BÖRÖCZ JÓZSEF

Állam, szocializmus, világ, rendszer

Köszönöm Artner Annamária, Földes György és Gerőcs Tamás erőfeszítéseit, hogy értelmezzék *Hasított fa...* című, nemrég megjelent könyvemet, s hálás vagyok az *Eszmélet* szerkesztőinek, hogy teret adtak a három reflexiónak és válasznak.

Miként G. B. Shaw szerint a brit és észak-amerikai népet, a maroknyi magyar baloldali értelmiség különféle csoportjait is *a közös nyelv választja el egymástól*. Tükröződik ez a *Hasított fa...* és a három hozzászólás/írás közötti fogalmi súrlódásokban. A kommentátorok megjegyzéseinek nagy része fogalmi természetű, s az itt megfigyelhető jelentés-eltolódások tisztázása jóval szélesebb és ambiciózusabb vitát igényelne, mint amire itt és most mód van. A kötet harminc év anyagából válogat, s álláspontom sok részlet, illetve hangsúly vonatkozásában értelemszerűen változott is az idők során. Ráadásul a közölt húsz tanulmány nagy többsége eredetileg angolul, azaz nem (kizárólag) a magyarországi közeg számára íródott. Narratív pozíciója az – s ez fölöttébb lényeges lesz e válaszban foglalt mondandóm szempontjából is – hogy egy, a világ egészét érintő problémaköteget globális paradigmák mentén a Magyarországon kívüli olvasók számára próbál megfogalmazni. Így itt-ott óhatatlanul előfordul, hogy ütközik a magyarországi fogalmi konvenciók és elemzési minták egy részével is.¹

Artner Annamária írásának *Az elemzendő kérdés* alcímet viselő, első öt bekezdése három dolgot valósít meg. Egyfelől elhelyezi munkásságom egészét a világrendszer-elemzés „csomagjában”. Ezzel mintegy félresöpri a könyv alcímében („A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig”) tett – úgy tűnik, a kelleténél kevésbé nyilvánvaló – kísérletemet arra, hogy egyszerre fejezzem ki a világrendszer-elmélet iránti tiszteletemet, elismerjem, hogy egy adott ponton nagy hatással volt rám ez a paradigma – ugyanakkor azt is jelezzem, hogy az általam képviselt megközelítés több lényeges ponton túllép a wallersteini világlátáson.

Másrészt – a *Hasított fa...* című könyvhöz képest – Artner meglehetősen szűken definiálja a beszélgetés témáját. Az természetesen meglehet, hogy Artner számára valóban az államszocializmus „helye” az amúgy tőkés világrendszerben „az” elemzendő kérdés (ezzel természetesen nincs vitám), ám ebből nem következik, hogy a *Hasított fa...* című kötetnek is kizárólag erről kellene szólnia.

E szövegösszefüggésben kissé meglepő módon, harmadrészt, Artner azzal kezdi reflexióit, hogy felmondja a Wallerstein 1974-ben megjelent, nagy hatású könyve² kapcsán a hetvenes évek vége és a nyolcvanas évek közepe-vége között lezajlott, azóta „Brenner–Wallerstein-vita”-ként³ ismert elméleti pengeváltás két alappozícióját. Teszi ezt két magyar nyelvű, magyarországi forrásra való hivatkozással.

Robert Brenner „Adam Smith-i marxizmusként” aposztrofálja Wallerstein megközelítésmódját, azért, mert szerinte Wallerstein mintegy „kiveszi” a kapitalizmus fogalmát a termelés – konkrétan: az ipari termelés – szférájából, és „a globális rendszer egészének” szintjére teszi át. Márpedig a világkapitalizmus Wallerstein által értelmezett öt évszázados történetében egyetlen, a világ egészét átfogó, konkrét, globális „rendszerképző” intézmény létezett – a *világkereskedelem*. Brenner Wallerstein-kritikája relevánsnak tűnik az államszocializmus globális elemzése szempontjából, ugyanis Wallerstein – ami a kapitalista világrendszer konkrét, belső történeti kizsákmányolás-szociológiai tagolódását illeti – kizárólag a „munkaerő-ellenőrzés” különféle „módozatairól” képes beszélni (a centrum–félperiféria–periféria tipológián túl természetesen). Így olyan fontos szempontok, mint például a magántulajdonon alapuló tőkés kizsákmányolás ténye és jellege, a kizsákmányoló szereplők motivációi stb. vonatkozásában Wallerstein – a brenneriánusok szerint – összemossa a „hosszú tizenhatodik század” kezdete óta eltelt időszak összes hozzáadottérték-termelő

intézményét az ültetvényes rabszolgatartástól a második jobbagyságon, a kisipari termelésen és a nagyipari kapitalizmus nyugat-európai vagy észak-amerikai mintáin át az államszocializmus minden válfájáig.

Wallerstein követői ehhez képest úgy érvelnek, hogy a Brenner által a wallersteini „tőkés világrendszer” helyére javasolt fogalom – „a termelési módok artikulációja” – merőben életidegen absztrakció, hiszen „konténerfogalom” merevíti az elmélete szerint egyazon időben, egymás mellett, párhuzamosan létező (Marxék által *egymást követő* nagy történelmi korszakokra, azaz semmiképpen nem az „egymás mellett élés” körülményeire kidolgozott) „termelési módok” mindegyikét. Így a brenneri „termelésimód-artikuláció” képzete lényegében egyfajta, a nyolcvanas évek elejére már messze túlhaladott⁴ (egyébként, mint azt a volt-szocialista régiók baloldali önképű modernizációretorika-hívei máig szeretik elfelejteni, illetve „nem tudni”,⁵ eredeti formájában nemcsak kulturális-rasszista, de virulensen antikommunista és antiszocialista), modernizációelméleti világmodellt termel újra.

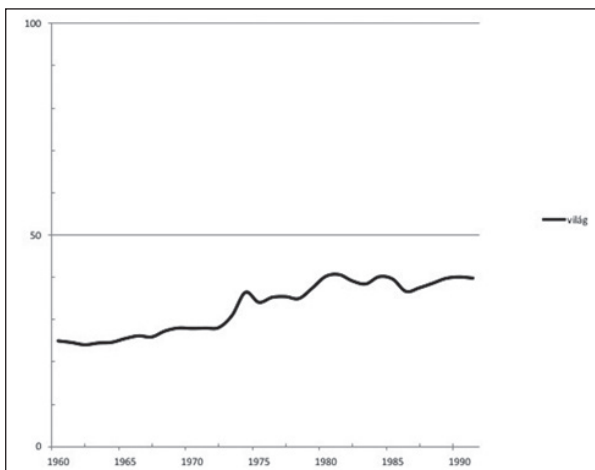
Ráadásul Brenner és hívei az így, különös módon, egymásra torlódott „termelési módok artikulációjának” mibenlétéről a címkén túl jószérével semmi érdemleges megállapítást nem tudtak tenni. Még azt sem sikerült megmagyarázniuk, hogyan lehetséges a marxista történelemszemléletben *egymást követő* történelmi korszakokban megjelenő termelési módok *egyidejűsége*. Ráadásul – vágta vissza a wallersteiniánusok – a Brenner-féle „termelési módok artikulációja” fogalommal olyan, meglehetősen triviális jelenségeket sem lehet megragadni, mint például az országhatárokat átszelő értéktöbblet-transzfer vagy a katonai értelemben vett geopolitika mint gazdaságpolitikai tényező.

Jelentős leegyszerűsítéssel szólva, a brenneri álláspont szerint, a volt államszocialista „tömb” tőkés termelési módtól markánsan elkülönült, nem- (vagy poszt-?) kapitalista termelési módot képezett. A szigorúan wallersteiniánus világszemléletben az államszocialista államcsoportozat „csak” a globális tőkés logika egyik, sajátos munkaeörfelügyezés-típusa – mondhatni felületi jelenség, a rendszer egészének jellegét nem érintő formavariáns – volt.

Patthelyzet alakult ki tehát a két – a vitapartnert illető kritikáikban helyes, az alternatív megoldásokban fölöttébb problematikus – álláspont között.⁶ Artner szélső-brenneri pozíciót látszik elfoglalni. Először is, számomra még nyelvi szinten is értelmezhetetlen állítást tulajdonít nekem („Böröcz szerint, a közép- és kelet-európai ország-

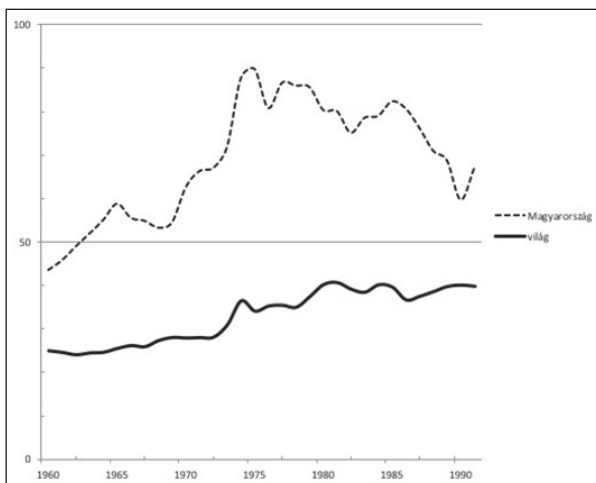
gok mindig is a nyugati centrum félperifériái voltak, s ez idézte elő bukásukat.”⁷⁾ Szerintem félperifériái a világgazdaságnak vannak, nem „a nyugati centrumnak”. Azt, hogy „ez” (a mondat szerkezetéből ítélve: a félperifériás helyzet) idézte volna „elő bukásukat”, nem értem, s az sem világos, milyen értelemben „buktak meg”, Artner szerint, a „közép- és kelet-európai országok”. Ha az államszocialista berendezkedés 1989–1991-es összeomlására gondol, akkor érteni vélem a „bukás” kifejezést – ez esetben viszont jelzem, tudtommal soha nem állítottam, hogy a szovjet típusú államszocializmus-modell összeomlását a kelet-közép-európai társadalmak félperifériás mivolta „okozta” volna. Ez már azért is abszurd állítás lenne, hiszen térségünk egyik *longue-durée* történelmi jellegzetessége éppen az, hogy a kapitalizmus jó ötszáz éves történelmének egészében félperifériás pozíciót tudhat(ott) magáénak. Márpedig a formális logika azt diktálja, hogy egy ötszáz éves *konstans* (a félperifériás mivolt) önmagában nem lehet egy *változó* (az államszocialista berendezkedés fennmaradásának / összeomlásának) közvetlen okozója, önálló magyarázata. Itt elvesztettem a fonalat.

Úgy tűnik, Artner szerint, térségünk társadalmait az államszocialista átmenet mintha valahogy kiemelte volna a világgazdaságból.⁸⁾ Mivel empirikus kérdésről van szó, nézzük talán az ide vágó adatokat. A Világbank *World Development Indicators* nevű, nyilvánosan hozzáférhető, online adatbázisa⁹⁾ ad némi támpontot témánkhoz.

1. ábra A világ globalizációs rátája, 1960–1991. Forrás: World Development Indicators online adatbázis, „Trade As Percent of GDP (NE.TRD.GNFS.ZS)” változó.

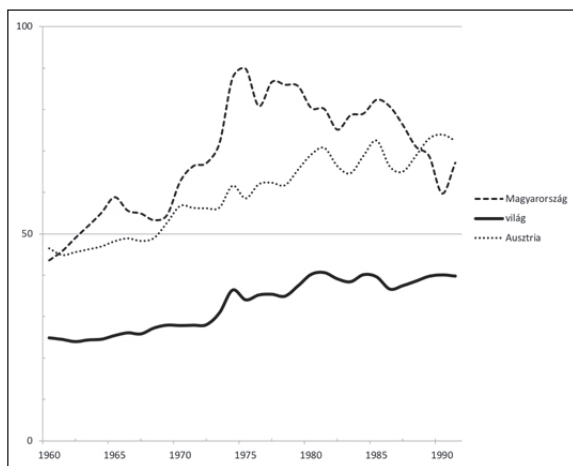
Eszerint, mint azt az 1. ábra¹⁰ szemlélteti, a világkereskedelem (Wallerstein szerint, a modern, tőkés világ gazdaságot összetartó globális intézményhálózat) viszonylagos jelentősége az 1960-as világ-GDP 24,9%-áról a nyolcvanas évek elejére már elérte a 40%-ot, s 1991-ben, azaz a Szovjetunió megszűntének évében 39,9%-on állt. Ha Artner Annamária empirikus állítása érvényes – azaz, ha az államszocialista világ tényleg effektíve kívül állt e rendszeren – a szocialista „tömb” országai nagyon sokkal alacsonyabb százalékot, szélső esetben nulla százalékot kell, hogy mutassanak.

2. ábra A világ és Magyarország globalizációs rátája, 1960–1991. Forrás: World Development Indicators online adatbázis, „Trade As Percent of GDP (NE.TRD.GNFS.ZS)” változó.

A 2. ábrában szemléltetett adatok – enyhén szólva – nem támasztják alá a Brenner–Artner-féle empirikus várakozásokat. Magyarország az államszocialista időszak vizsgált bő három évtizedében egyértelműen a világátlagnál *magasabb*, a hetvenes évek közepétől a nyolcvanas évek közepéig pedig már *sokkal magasabb* globalizációs rátát tudott magáénak. A Magyar Népköztársaság gazdaságának a tőkés világ-gazdasággal folytatott románca 1975-ben érte el a csúcst, amikor is a magyar külkereskedelem GDP-hez viszonyított aránya elérte a 89,8%-ot, miközben a világ egészének globalizációs rátája mindössze 34,2%-ra rúgott, azaz a magyar gazdaság „kitettsége”, a világ gazdaság hatásainak meghaladta a világátlag két és félszeresét. Hogy érzékeljük mindennek a jelentőségét, tanulságos beilleszteni ebbe az ábrába

nyugati szomszédunkat, az államszocialista valóságot csak a nálunk eltöltött turizmus kapcsán megtapasztaló osztrák társadalmat.

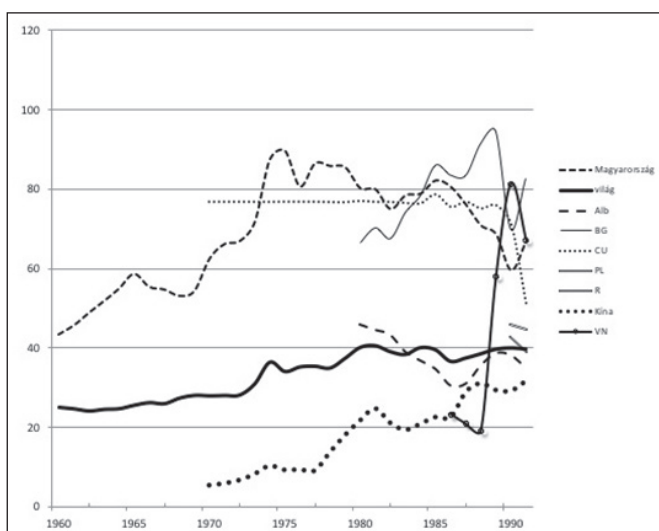
3. ábra A világ, Magyarország és Ausztria globalizációs rátája. 1960–1991. Forrás: World Development Indicators online adatbázis, „Trade As Percent of GDP (NE.TRD.GNFS.ZS)” változó.

A 3. ábrában látottak alapján nem tűnik tarthatónak az az állítás, mely szerint Magyarország valamiféle, a világ többi részétől elhatárolt, világkapitalizmus-mentesített entitás lett volna. Mindez alkalmas arra is, hogy tágabb összefüggésbe helyezzük az Artner által idézett adatot, mely szerint Magyarország „külkereskedelmében a Nyugat csak [...] egyharmaddal részesedett egészen az 1970-es évek elejéig.” Számoljunk tehát. Ha „a hetvenes évek elején” – mondjuk 1975-ben – a magyar külkereskedelem a GDP 89,8%-át tette ki, s ennek, mondjuk, egyharmada volt nem-KGST-viszonylatú, akkor a magyar GDP megközelítőleg harminc százalékára rúgó üzletek már akkor is a világ nem szocialista részével folytak. Hogy ez sok-e vagy kevés, annak eldöntéséhez elegendő tudni, hogy akkor a világ teljes globalizációs rátája 34% körül állt.

Vagyis még akkor is, ha abból a rendkívül leegyszerűsítő állításból indulunk ki, hogy a KGST-vel folytatott kereskedelmünk semmilyen értelemben, még a rubel-„viszonylatban” beszerzett alapanyagokból Magyarországon előállított és konvertibilis valutáért eladott termékek esetében sem tekinthető a világkereskedelem részének,¹¹ akkor is meglehetősen tiszteletre méltó, harmincvalahány százalékos, azaz

világátlag-közeli tőkés világpiaci „kitettségéről” kell beszélünk Magyarország vonatkozásában. Összehasonlításképpen: az EU 49,6% körüli, az Egyesült Államok 17,1% körüli globalizációs rátát mondhatott magáénak 1975-ben.¹²

Mármost vajon mennyire általánosítható a kiugróan magas magyar világgazdasági „érintettség” a többi államszocialista országra? Utóbbiak nagy része, így a Szovjetunió is, sajnálatos módon, egészen a nyolcvanas évek végéig nem kötötte a Világbank orrára külkereskedelmi adatait, így róluk ezen időszakban semmit nem árul el a rendelkezésünkre álló adatbázis.¹³ A 4. ábra a volt szocialista államcsoport azon tagországait mutatja, melyek közöltek adatokat a Világbankkal a hatvanas, hetvenes és nyolcvanas évekre vonatkozóan.

4. ábra A világ és néhány államszocialista ország globalizációs rátája, 1960–1992

A mégoly hiányos adatokból is egyértelmű, hogy a korszak államszocialista gazdaságainak leírásához legalább két típust kell felállítanunk. Az egyik az az államszocialista gazdaság – ebbe nemcsak Magyarország, hanem Bulgária, sőt, az imperialista gazdasági blokáddal vert Kuba és az ellene vívott, több generációs imperialista háború megnyerése után újjáépülő Vietnam is beletartozott – amely magas, a hetvenes évektől már a világátlag többszörösére rúgó arányban vett részt a tőkés világkereskedelemben.

A másik típus igazán markáns esetét Kína képezte a Kulturális Forradalom időszakában. Ennek fő európai szövetségese, a mai, neoliberais beszédmódban az elzárkózás extrém eseteként emlegetett Albánia nagyjából a világátlag körüli mértékben – azaz a széles körben a szabadkereskedelem világbajnokaként látott USA-nál jó kétszeres mértékben – függött külkereskedelmétől.¹⁴

Artner Annamária szerint, „[a]z osztályalapú elemzés elengedhetetlen.”¹⁵ Ezzel természetesen tökéletesen egyetértek, és mindenkit csak bátorítani tudok arra, hogy betöltse az e vonatkozásban tátongó űrt. Két dolgot szeretnék hozzátenni. Egyrészt: a globális, regionális és helyi intézmények Matrkoskababa-szerűen egymásba épült osztályviszonyokat teremtenek, azaz egy ilyen, egyszerre több skálát figyelembe vevő osztályelemzés várhatóan ellentmondásos osztályhelyzetek sorát fogja előhozni. Hozzáteszem, *önmagában*, a társadalmi nemi, „rassz”-, történelmi méltósággal összefüggő és etno-„nemzeti” viszonyok megértése nélkül az osztályelemzés nem elégséges a volt és poszt-államszocialista valóság leképezéséhez.¹⁶ Mindennek megértése segíthet a poszt-államszocialista korszak politikai benuultságának megértéséhez is.

Artner „az állami tulajdon racionalitásának tagadásával csempentett liberális dogmaként”¹⁷ olvassa a *tulajdonvákuum* (általam Pavel Câmpeanu kitűnő román szociológustól kölcsönzött) fogalmát. E nyilvánvaló félreértés jól illusztrálja, amit a közös nyelv elválasztó hatásáról írtam. A nyolcvanas évek elején „Felipe García Casals” álnéven publikáló Câmpeanu,¹⁸ mint a „*Kettős függőség és tulajdonvákuum...*” című tanulmányban összefoglaltam, „a munkaerő nézőpontjából ad pontos formulát az államszocialista tulajdonlás fő intézményszociológiai paradoxonára: a sztálinizmus alatt »a munkaerő eladásának szükségessége megvásárlásának tilalmával párosul.«”.¹⁹ Kicsit talán pontosabban úgy mondhatjuk, „a munkaerő eladásának szükségessége *magántulajdonosok általi* megvásárlásának tilalmával párosul.” Nézetem szerint ez nem az államszocializmus „államkapitalizmuskénti felfogása” (mint ezt kommentátoraim szememre vetik), hanem az *államszocializmus*-felfogásom egyik kulcseleme.

A Câmpeanu által leírt berendezkedés nem- vagy posztkapitalista jellege ugyanis nem a munkahely, az üzem vagy a vállalat szintjén ragadható meg (azon a szinten tulajdonvákuum van, azaz magántulajdonosok nélküli értéktöbblet-elsajátítás zajlik), hanem abban, hogy az így keletkező értéktöbblettel mit csinál a szocialista állam. E vonatkozás-

ban ott és annyiban tekinthető államszocialistának a berendezkedés, ahol és amennyiben az államszocialista állam valóban megvalósítja alkotmányos kötelességét, és a társadalom egésze, benne a munkásosztály érdekeinek radikálisan racionális értelmezése révén újraosztja a keletkező többletet,²⁰ s az újraelosztás intézményein keresztül segíti a társadalom nem piaci úton történő, bővített reprodukcióját. E felfogásban – sem az eredeti, Câmpeanu-féle modellben, sem pedig abban, ahogyan én használom – nyomát sem látom sem a „neoliberális dogmának”, sem pedig az „államkapitalizmus”-felfogásnak. Felülmúlhatatlan előnye ugyanakkor a „tulajdonvákuum”-fogalmának, hogy általa – mint Földes György igen helyesen észreveszi – „megmagyarázható, hogy az elit miért tudta olyan könnyen privatizálni, illetve a külföldi tőke kezébe adni a korábbi állami tulajdont.”²¹ Továbbá a tulajdonvákuum fogalmában foglalt feszültség, féloldalasság részben talán még azt is magyarázza, a volt államszocialista tömb társadalmainak dolgozó tömegei miért hagyták, hogy lényegében szinte minden politikai ellenkezés nélkül végbe mehessen a privatizáció – annak ellenére, hogy ez az ő kollektív érdekeik szempontjából közönséges rablás volt.

Ami Artner Annamária Rozsnyai-, Szigeti- és Lenin-hivatkozásokkal tűzdelt államszocializmus-interpretációját illeti, érdeklődéssel olvastam, ám nem világos, miért a *Hasított fa...* című kötet kapcsán fejtette ki ezt. De ha már itt tette közzé, megengedek magamnak egy apró kommentárt. Az az álláspont, hogy az államszocializmus átmeneti formáció, teljességgel mást jelent, ha azt a létezett államszocializmus körülményei között, ennek összeomlása *előtt* fogalmazzuk meg, mint ha *utána*. Az előbbi esetben feltehető, hogy a magántőkés kizsákmányolás alkotmányos tilalmának „talaján” létrehozható, az akkori valóság alapján felrajzolt jövőképben, az akkorinál radikálisabban egyenlőségelvű, a közösségi intézményformák felszabadulását jobban elősegítő, a békét és a testvériséget ténylegesen megvalósító – azaz új, az államszocialista valóságnál jóval radikálisabban posztkapitalista rendszer. A szovjet-központú államszocialista gyakorlat összeomlása utánról nézve, az államszocializmus „átmeneti” jellegének tétele már egész mást jelent. Élesen vetődik föl, miből mibe való átmenetről beszélünk – s az biztos, hogy amit ma látunk, annak sok köze nincs ahhoz, amit az Artner Annamária által idézett szerzők szocialista jövőként elképzeltek.

Gerőcs Tamás szerint, a kötet írásai „nem akadémiai célból” íródtak. Erre nehéz reagálnom, mert nem tudom, mit is ért „akadémiai

célon”. Annyi mindenesetre biztosnak látszik, a kötet húsz tanulmánya – melyek közül, ha jól számolom, tizenhét eredetileg angolul jelent meg – négyszáznál több szaktudományos hivatkozást kapott eredeti megjelenése óta.

Gerőcs sikeresnek tekinti az általam proponált „kettős függőség”-fogalmat, még hozzá pontosan azért, amiért annak idején létrehoztam: hogy segítségével valamilyen módon kötni lehessen a kelet-közép-európai államszocialista társadalmak történelmi tapasztalatait (1) saját nem államszocialista múltjukhoz, illetve (2) a világ nem-államszocialista részének kollektív tapasztalataihoz.

Részben ez a válaszom arra is, hogy miért nem taglaltam explicit módon a *Hasított fában* az *Eszmélet* és köre által lefolytatott, 2007-ben megjelent²² államszocializmus-vitát. Ennek három fő oka van. Egyrészt, az említett vita anyaga akkor, amikor a kötetbe került tanulmányok nagy részét írtam, nem állt még rendelkezésre. Másrészt, s ez talán a legfontosabb érv, *más irányban mozogtam, egyéb problémák megfogalmazása, eltérő kérdések megválaszolása volt a célom*, mint az említett vita résztvevőié. Harmadrészt, mint már említettem, a *Hasított fában* megjelent tanulmányok óriási többségének nem „belmagyar” a narratív pozíciója: a kelet-közép-európai valóság és a *sem nem magyar, sem pedig nem kelet-közép-európai közeg között próbál fogalmi hidat építeni*.

Külön köszönöm Gerőcs Tamás Európai Unióval kapcsolatos álláspontomról szóló megfigyelését – mely szerint értékelésem „szembe megy a mainstreammel, amely... nagyon rögzült technokrata-moderнизációs diskurzust ömleszt ránk.”²³ Tényleg ez volt a szándékom, és Gerőcs ezt már az e témának szentelt, *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*²⁴ című könyvem magyarországi megjelenése előtt jól érzékelte. Ami Gerőcs kolonializmussal, kolonialitással és rasszizmussal kapcsolatos kritikáját illeti, ismét csak *Az EU és a világ...* című kötetet tudom ajánlani, ott nagy részletességgel ismertetem a releváns történelmi anyagot és kifejtem erre vonatkozó értelmezéseimet.

Gerőcs Tamás szerint, a „hegemónia” fogalmának használata szerencsésebb lett volna a „birodalom” illetve a „kolonialitás” fogalmi helyett. Szerintem pedig *más* lett volna: más elméleti problémák megfogalmazására és más empirikus kérdések feltételére tett volna érzékenyebbé bennünket.²⁵

Ahhoz a kapitalizmuskritikai hagyományt generációk óta terhelő, áldatlan viszályhoz, hogy mi volna a szöveg, a tudás és általában a kulturális szerkezetek „megfelelő helye” a baloldali kritikai elméletben,

csak annyit tudok itt hozzátenni: *ízlés dolga*. Az én ízlésem szerint, az az álláspont, amelyben a társadalmak, osztályok, intézmények termelte szövegek, tudásformák és általában kulturális „objektívációk” epifenomenálisak, az „alap” által túldeterminált „felépítmény” részeiként érdektelen, felszíni jelenségek volnának, a marxista és poszt-marxista kultúraelemzés óriásainak ismeretében – Bahtyintól Jakobszonig, Lukácstól Gramsciig, Stuart Halltól Jamesonig, Saidtól Mbembéig – teljességgel abszurd és némileg ijesztő. Hogy mást ne mondjunk, a dialektikus, történelmi materialista módszer nemcsak „megengedi”, hanem meg is követeli, hogy a társadalmi tudat a maga legszélesebb körű manifesztációival szerepeljen, méghozzá kulcsszerpet játsszon a radikális társadalmi átalakulás kritikai elméletében.

Amikor e sorokat írom, a magyar parlament második legnagyobb frakcióját adó pártnak az az idiomatikus szószerkezet képezi a hivatalos politikai álláspontját, hogy jelenleg „afrikai kannibálok”²⁶ *készülnek Magyarországra jönni*. A világszerte a volt szovjet pólus összeomlása óta beindult fasiszta átmenetek egyik legnyilvánvalóbb dimenziója a reprezentációs tér, ezen belül a diskurzus alapterminosainak erőszakos megváltoztatása, így például a baloldali, szocialista, radikális, anarchista, egyenlőségelvű, osztályszempontú stb. kritika tendenciózus elfojtása a nyilvánosságban. Ennek baloldali elemzése bajos volna a kulturális elemzés módszereinek, tételeinek, gondolati pályáinak használata nélkül.

Ami pedig Gerőcs Tamás posztkoloniális elemzésre vonatkozó, fájón alulinformálnak tűnő, s úgy érzem, túl könnyen lesajnáló viszonyát illeti (így például megengedi magának, hogy az elképesztően bonyolult, nehéz társadalomtörténeti és etno-nacionális szempontból is végletesen szétagolt, „rassz”-elnyomástól évszázadokra megnyomoritott, három-négyszáz éve gyarmati-„vadkapitalista” Dél-Afrikai Köztársaság apartheid utáni történelmét egyetlen félmondatral intézze el) – ezt kirívóan méltatlannak találom.

Végezetül Földes György gondolatgazdag recenziójának egyetlen kérdésére szeretnék reflektálni. „Segített volna Böröcz Józsefnek, ha a társadalomelemzés során felhasználta volna Erdei Ferenc *kettős társadalommal* kapcsolatos nézeteit, még akkor is, ha azok az 1945 előtti magyar viszonyokra vonatkoznak, és ha vitatottak is.”²⁷ – írja. Két baráti ellenvetésem van e javaslatra. Egyfelől: Erdei vonatkozó nézetei tényleg vitatottak – főleg, ami a fogalmi leegyszerűsítést és az ezzel járó, lényegében „szoft” antiszemitizmusként is olvasható fogalmi-politikai durvaságot illeti, amellyel Erdei összehozza (vérmesebb

kritikusok mondhatnák: összemosza) az etnikai és konfesszionális struktúrákat, egyfelől és a kapitalizmus teremtette osztálykategóriákat, másfelől. Van Erdei „kettős társadalom”-elméletének egy másik, eggyel „magasabb” elvontsági szintű bökkenője is. Ez pedig az Erdei korának kelet-közép-Európájára (és az azt követő korszakokra, benne az államszocializmusra és a mára is) oly jellemző túlegyszerűsített, lélegzetelállító módon nyugat-Európa-központú modernizációs-teleologikus társadalmiátalakulás- és történelemképzet. Itt nincs mód, hogy megnyissam a vita e részét, így csak utalni tudok a *Hasított fa...* című kötetben megjelent, „Státusz” – „Rendiesség” – „Rendiség”: A feltételes társadalmi kirekesztés és az intézmény-átalakulás szociológiája című írásomra,²⁸ amely viszonylag nagy összehasonlító társadalomtörténeti apparátust mozgatva érvel a modernizációelméleti túlegyszerűsítések ellen, és egyfajta modernizációelmélet-kritikus, így kimondatlanul anti-Erdeista manifesztóként is olvasható.

Jegyzetek

- ¹ Az itt lehetségesnél jóval több alkalmam volt megfesteni a *Hasított fában* foglalt tanulmányok keletkezésének hátterét, indokait és elméleti szempontjait az Éber Márk Áron által, az *Új egyenlőség* online folyóirat stúdiójában készített, „A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig” című televíziós interjúban, melyet az alábbi címeken talál az érdeklődő: <https://www.youtube.com/watch?v=BS1uyU2EOPE>, illetve <http://ujegyenloseg.hu/a-vilagrendszer-elmélettel-a-globalis-strukturavaltasokig/>.
- ² Immanuel Wallerstein: *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York, Academic Press, 1974. Magyarul: *A modern világ gazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világ gazdaság eredete a XVI. században*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1983.
- ³ A vita két alapcikke (Wallerstein idézett, 1974-es könyvén túl): Immanuel Wallerstein: *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*. *Comparative Studies in Society and History* 1974, 16, 387–415, illetve Robert Brenner: *The origins of capitalist development: a critique of neo-Smithian Marxism*. *New Left Review* 1977, 104, 25. A kiterjedt, sokszereplős vita egészét jól összefoglalja Robert A. Denemark, Kenneth P. Thomas: *The Brenner-Wallerstein Debate*, *International Studies Quarterly*, 32, 1, March 1988, 47–65.
- ⁴ Alejandro Portes: *Modernity and development: A critique*. *Studies in Comparative International Development* 8.3 (1973), 247–279, Alejandro Portes: *On the sociology of national development: theories and issues*. *American Journal of Sociology* 82.1 (1976), 55–85, Alvin Y. So: *Social change and development: Modernization, dependency and world-system theories*. No. 178. Sage, 1990, József

- Böröcz: Social change with sticky features and the failures of modernizationism. *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 10.2 (1997), 161–169, Böröcz József, „Státusz” – „Rendiesség” – „Rendiség”: A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az átalakulás szociológiája” in *Hasított fa...*, 219–268.
- ⁵ Erről bővebben lásd: Böröcz József, A reakció mint haladás: A közgazdászok mint értelmiségiek. In *Hasított fa...*, 269–290.
- ⁶ A patthelyzetet részben az is szemlélteti, hogy – miként azt az először mind angolul, mind pedig magyarul 1992-ben, majd a *Hasított fa...* című kötetben 2017-ben megjelent „Kettős függőség és tulajdonvákuum...” című tanulmányban jelzem – Wallerstein és követői államszocializmusra vonatkozó megjegyzései sokban maguknak, illetve egymásnak ellentmondó állításokat tartalmaznak. Mind Wallerstein, mind pedig Brenner érvelése olvastán fölmerül az olvasóban az az érzés, hogy azért képesek ilyen absztrakt szinten beszélni koruk egyik fő geopolitikai kérdéséről, mert – talán saját geokulturális beágyazottságuk következtében – kevésbé gátolja képzeletük áramlását az államszocialista társadalmak gyakorlatának közvetlen ismerete. Lásd: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In *Hasított fa...*, 25–69, 31.
- ⁷ Artner, 44.
- ⁸ Al Szymanski amerikai szociológus álláspontja vonatkozásában erről azt írtam a *Hasított fában*: ez az a „breznyevista, [...] valószínűleg Sztálintól eredő álláspont [mely szerint] a szocialista országok új, teljesen önálló (szocialista) világrendszer alkotnak” Uo. 18.
- ⁹ *World Development Indicators* <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>.
- ¹⁰ Az ábrák az import és az export összegének az adott ország nemzeti összterméke százalékában fejezi ki az 1960 (a világbanki adatszolgáltatás első éve) és 1991 (a Szovjetunió felbomlása) közötti időszakban.
- ¹¹ Értsük jól, ez azt jelentené, hogy úgy teszünk, mintha a teljes nemzetközi idegenforgalom, a méretkategóriájában jövedelmezőség tekintetében világszerte MALÉV, a szovjet feldolgozásból tímföldként visszakapott hajdani magyar bauxita támaszkodó alumíniumexport, vagy a szovjet olajra és földgázra alapozott műanyag- és vegyiáru-termékek globális exportja nem létezett volna.
- ¹² Még nyugati szomszédunk, a tőkés kereskedelemről való elzárkózásról nem kimondottan híres, brenneri értelemben egyértelműen kapitalista termelési módban létező Ausztria is csak 61,6%-os, vagyis az államszocialista Magyarországnál jó 28%-al *alacsonyabb* globalizációs mutatót tudhatott magáénak 1975-ben 1975-ben.
- ¹³ A volt szocialista országok egy csoportja, definíció szerint, kiesik a Világbank által közzétett adatokból, pusztán azért, mert időközben két vagy több darabra hasadt, s a történeti-összehasonlító elemzők szempontjait figyelmen kívül hagyó, globális technokraták által összeállított világbanki adatbázisok egyszerűen nem közlik a vonatkozó, összehasonlítható adatokat.
- ¹⁴ A világkereskedelemben való részvételt természetesen egyéb szempontok, így a belső erőforrások léte, a belső népesség mérete, a belső és külső infrastruktúra stb. Befolyásolják, messze túl az államszocializmus / kapitalizmus kontraszton.
- ¹⁵ Artner, 47.
- ¹⁶ Itt finomítom Földes György azon kritikáját (Földes György: A globális nézőpont haszna és néhány problémája, *Eszmélet* 117. sz., 183–188), mely szerint én „mester-

séges képződménynek” (184) tartanám „a nemzetet”. Erre a rasszizmus szociológiai elemzésének indoklásából kölcsönzöm válaszomat. Egyértelmű, hogy „a nemzet” nem az emberi társadalmak történelmén átívelő, „objektív” jellegzetessége, hanem a 18–19. század során, egy meghatározott osztályprojekt logikája mentén kialakult tudatforma. Tanulmányoznunk alapvetően szükséges – nem azért, mintha az „objektív valóság” része volna, hanem mert az emberi társadalmak nagy hányada nemzeti kódban véli magát felismerni – annak ellenére, hogy a társadalomtörténeti folyamat, amely megteremtette „a nemzet”-eket, már rég átstrukturálódott.

¹⁷ Artner, 47.

¹⁸ Pavel Câmpeanu (Felipe GarcíaCasals), *The Syncretic Society*. Franciából angolra fordította: Guy Daniels, M. E. Sharpe, Armonk, New York, 1981.

¹⁹ Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum: társadalmi átalakulás a szocialista félperiférián. In *Hasított fa...*, 191.

²⁰ Itt nyilvánvalóvá válik, hogy Geröcs Tamás olvasatától („a kelet-európai átalakulás globális összefüggései”, *Eszmélet*, 116) eltérően távolról sem „egyszerű jogi kategóriának” (Geröcs, 52), hanem sokkal inkább komplex politikai feszültségek forrásának, társadalmi, hatalmi és kulturális erőforrásnak és a „rendszer” szocialista jellege egyik kritériumának tekintem a tulajdonlás kérdését.

²¹ Földes, 184.

²² Krausz Tamás – Szigeti Péter: *Államszocializmus*. Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2007.

²³ Geröcs, 55.

²⁴ Budapest: Kalligram, 2018.

²⁵ Megjegyzem, a „hegemóniára” való hivatkozás így, mindenféle kvalifikáció nélkül értelmezhetetlen, hiszen a wallersteini elméletben szerepel ugyan a „hegemónia” fogalma, ám annak szinte semmi köze ahhoz, ahogy Gramsci alapján a huszadik századi baloldali politika- és kultúraelmélet használja e szót. Wallersteini értelemben a huszadik században „hegemóniáról” kizárólag Nagy-Britannia és az USA kapcsán lehet beszélni, ez azonban nem az, ahogy Geröcs használja az államszocializmus utáni időszak kelet-közép-Európájának nyugat-Európától való függése vonatkozásában ezt a kifejezést.

²⁶ <https://merce.hu/2018/05/25/afrikai-kannibalok-araszttjak-el-europat-de-haszulsz-megallithatod-oket-uzeni-videoban-budahazy-edda/>

²⁷ Földes, 187–188.

²⁸ *Hasított fa...*: 219–260.